

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-05>

УДК 94(477) «1932/1933»(093.3)

Т. Г. БОРЯК, кандидатка історичних наук, доцентка, дослідниця,
історичний факультет Вільнюського університету (Литва)
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>
вул. Університетська 7, Вільнюс, 01513, Литва

СПОГАДИ ПОДОРОЖУВАЛЬНИКА ТА ІНОЗЕМНИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Мета статті. Висвітлити сприйняття Голодомору іноземними спеціалістами, які опинилися в УСРР у розпал голоду і ввести таким чином до наукового обігу їхні праці.

Методологія дослідження. Застосовано методи аналізу і синтезу, контент-аналізу, бібліографічної евристики, проблемно-тематичний.

Наукова новизна. Систематизовано відомості про Голодомор очима іноземців, що дає змогу співставити їхній досвід та оцінку з іншими джерелами особового походження та сучасними оцінками голоду в історіографії, а також введено до наукового обігу іноземні джерела особового походження.

Висновки. Наведені свідчення містять описи голодування і його наслідків, зафіксовані сторонніми спостерігачами (канібалізм і трупоїдство, смертність, поховання, опустілі хати, юрби голодних на вулицях, контроль ДПУ, зовнішній вигляд голодуючих, світлини хліба з голодуючих регіонів). Надзвичайно важливим є аналіз іноземців (фахівців з вищою освітою) щодо політичних причин Голодомору, політики з дезінформації та мілітаризації суспільства – загалом щодо штучної природи голоду.

Ключові слова: Голодомор, джерела особового походження, джерелознавство, іноземні спеціалісти, советський тоталітаризм 1930-х рр., заперечення Голодомору, поховання, геноцид.

Як цитувати: Боряк Т. Г. Спогади подорожувальників та іноземних спеціалістів як джерела особового походження про Голодомор: інформаційний потенціал. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2024. Вип. 38. С.41-48. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-05>

In cites: Boriak T. G. (2024) Memoirs of travellers and foreign specialists as the sources of personal origin about Holodomor: informational potential. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences, Issue 38*, (41-48), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-05>

Наразі можна говорити про завершення в цілому виявлення джерел з історії Голодомору як в Україні, так і в інших країнах (за винятком недоступних російських архівів). На сьогодні йдеться про два сегменти джерельної бази проблематики: документальні джерела як продукт діловодства советських установ та партійних органів, а також джерела особового походження (усна історія, спогади, щоденники, поезія та прозові твори тієї епохи, листи, статті іноземних журналістів, оцінки іноземних дипломатів та спецслужб⁸). Джерела особового походження

⁸ Джерела останньої категорії формально є продуктом діловодства, однак за специфікою створення джерела (фіксація даних від очевидців – першоочевидців чи за переказами) стоять ближче до джерел особового походження.

©Боряк Т. Г., 2024

Open access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

активно вводяться до наукового обігу уже третє десятиліття поспіль. Однак набагато менше істориками використовуються спогади іноземців про перебування в УСРР під час голоду⁹.

Цінність таких іноземних джерел полягає передусім у тому, що їхній наратив, хоча і витворений у результаті спостереження події у тоталітній державі, однак як кінцевий продукт, будучи оприлюднений за межами СРСР, був непідвладний тиску советських, партійних та чекістських органів влади. По друге, схильність до рефлексій як наслідок наявності вищої освіти у авторів цих видань та їхнього високого соціального та професійного статусів, спричиняє наявність зовнішнього куту зору на голодування – нетаргетованого спостерігача, який опинився в епіцентрі геноциду.

Метою статті є висвітлення Голодомору іноземними спеціалістами (Ф. Біл, К. Веллс, А. Віннербергер, А. Лаубенгаймер), які перебували в УСРР у розпал голоду, а також двох іноземних діячів, симпатиків України Е. Амменде та Т. Інніцера, та введення до наукового обігу їхніх праць.

Джерельною базою дослідження є опубліковані спогади 1930-х рр. іноземних спеціалістів А. Віннербергера [8], Ф. Біла [7], А. Лаубенгаймера [10] і подорожувальника К. Веллса [12], а також двох іноземних упорядників видань, які включають джерела особового походження про голод – Е. Амменде [5; 6] і Т. Інніцера [9].

Австрійський інженер А. Віннербергер, «фотограф Голодомору» [4, с. 99], є досить відомою постаттю через свої світлини голодуючих українців у Харкові (куди він переїхав у вересні 1932 р., хоча перебував в Росії/СРСР з середини 1910-х рр.) і околицях. Менш відомим є його ґрунтовні спогади про перебування в СРСР [1; 8], де опис голоду посів чільне місце.

Він читав советську пресу, розмовляв з робітниками і депеушниками. Причини голодової катастрофи вбачав у депортації селян, позбавлення їх хліба, забороні продажу залізничних квитків. Не міг він осягнути і причин байдужості Заходу щодо голоду [4, с. 100–101]. Вражають його найбільш влучні спостереження щодо функціонування державної советської машини, причетної до організації голоду, оцінка милітаризації економіки, названу для країни й цілого світу індустріалізацією: «Ціла країна працює винятково на військову промисловість. Кров і сльози радянських людей обертаються на озброєння» [1, с. 32.]. Саме для майбутньої війни було створено диявольську систему вилучення зерна в українців на потреби милітаризованої економіки та годування росіян: «Що за кривава іронія! Держава відбирає зерно в нещасних людей тисячами тонн за ціну 5 коп. за кілограм для того, аби продати його для їхнього спасіння за ціну в стократ вищу (в Росії з одного кілограма зерна випікають 2 кг хліба)» [1, с. 38].

Інженер не міг оминати організації поховання жертв голоду. За його свідченням, у Харкові не знали, що робити з трупами померлих від голоду. Врешті-решт було створено «7 кладовищ на околицях міста, в кожному з них було по 250 могил, у кожній – по 15 трупів. Легко обрахувати, що так було поховано 30 тис. людей у цей час [1933]». А «від картини відбирання трупів стигне кров у жилах кожної цивілізованої людини. Мертвих дітей виривали з рук матерів, що кричали, живих дітей відривали від грудей мертвих матерів...» [1, с. 40].

Описував він історію, як жінка поховала дитину з лялькою, яку вона притискала до грудей, коли вмирала. Два тижні потому жінка побачила на ринку ту саму ляльку, зчинила лемент і звернулася до міліції. З'ясувалося, що упродовж кількох місяців охоронці з кладовища годували кабанів людським м'ясом і потім на ринку успішно продавали свиняче м'ясо [1, с. 35].

Навесні 1933 А. Віннербергеру вдалося на власні очі побачити убите голодом українське село: «Мені бракує слів, аби описати жах, який розгортався перед спостерігачем. Половина хат була безлюдна, солома з дахів була забрана, нею годували кількох коней, хоча вони

⁹ Див. також: параграф 3.1.1 «Початковий етап (1930-ті рр.): усна історія Голодомору, оповіdana очевидцями», в: Боряк Т. *Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень* / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 222-279 та інші параграфи.

невдовзі здохли. Ані собак, ні котів не залишилося, самі лише пацюки, які при денному світлі гризли худі трупи, які лежали повсюдно. Випадки канібалізму траплялися щодня, влада вже перестала реагувати» [1, с. 41].

очевидь, з розмов з посадовцями йому вдалося отримати певні статистичні підрахунки демографічних утрат: «на півдні Росії [Україна, Північний Кавказ, Поволжя] підтвердився факт загибелі не менше 20% населення цих регіонів (12 млн із 60-ти)» [1, с. 41]. Наведені цифри потребують професійного історико-демографічного аналізу та коментування, однак вже сам факт циркуляції таких цифр, які потрапили у поле зору іноземця, свідчить про усвідомлення советськими чиновниками катастрофічних втрат, спричинених Голодомором.

Узагальнення А. Віннербергера виглядало вироком советському режимові, що допустив таке, і гнівним докором світові, який залишився стороннім оглядачем: «Я переконаний, що нещасні українці змушені були гірко заплатити за це розчарування Кремля [Україною]. Багато європейців спостерігали за жахливою трагедією голоду на півдні Росії (в Україні) [вставка перекладача] в 1933 р. Небагато з них знали, що це було добре організоване масове вбивство, рівних якому за масштабами та звірством немає у світовій історії» [1, с. 36]. Підкреслимо тут парадоксальний рівень розуміння й усвідомлення інженером масштабів і причин трагедії – він є практично сучасним.

Важливе джерело про функціонування советського тоталітаризму у першій половині 1930-х рр., непомічене українськими істориками, залишив активіст, ідеаліст, робітник та редактор газети американських комуністів на Харківському тракторному заводі (далі – ХТЗ) Фред Біл («Пролетарська подорож: Нова Англія, Гастонія, Москва», 1937), який утік у СРСР в пошуках «нової свободи». Первісно прихильник комунізму, він жахнувся побаченому в СРСР, зокрема і голоду, і розчарувався в комуністичній ідеології.

Він зайвий раз підтверджує ретельну організацію візитів іноземних високопоставлених (і не тільки) іноземних гостей. Ф. Біл на власні очі бачив, як у Харкові прибирали голодуючих з вулиць, бо вони заважали створювати гарне враження для «делегацій і туристів», зізнаючись, що він «навіть брав участь до деякої міри в цих нелюдських облавах» [7, с. XI, 297]. Такий опис доповнює дослідження істориків про презентації владою штучно створених безпечних, з точки зору приховування голоду довкола, середовищ у ході візиту Е. Ерріо, що стало одним із інструментів дезінформації СРСР в інформаційній війні проти Голодомору.

Чимало місця у спогадах відведено його намаганням досягнути засади советського тоталітаризму. Зі сторінок проглядає жах від абсолютної диктаторської влади Сталіна, який спромігся встановити контроль над всіма редакціями, друкарськими верстатами, текстами, а також поставити поза законом всю опозицію. Така советська преса (уже не преса, а «пропаганда»), яка досягла ступеня «повного розтління» або «повної проституції» («*complete prostitution*»), була «засмічена неправдою», яку використовували кореспонденти, делегати, студенти й туристи, несучи відповідну картину життя в СРСР для зовнішнього світу [7, с. 326-327].

Вражений тотальною системою контролю над ЗМІ, яку Ф. Біл зміг розгледіти попри свою прихильність до комунізму, він висновує про вплив такого тиску на поширення іноземними журналістами повідомлень про голод: іноземні журналісти в Москві просто не мали можливості писати про голод, а якби й написали, то не мали б змоги надіслати до своїх газет, бо їх би одразу вислали з країни [7, с. 286]. Ф. Біл також прямо писав, що причиною в'ялого наративу про голод у світі була заборона американським кореспондентам відвідувати зони голодового лиха [7, с. 325].

Згадував він про те, що навесні 1933 р. Сталін боявся загальноселянського повстання (нагадаймо тут про донесення уповноваженого ОДПУ та одночасно голови ДПУ УСРР В. Балицького про «викриття» чекістами підготовки на весну 1933 р. антисовєтського повстання в Україні); що колгоспна система являла собою суцільну руїну і була небезпека, що не буде чим годувати робітників; що голодуючі вриваються вночі до магазинів, незважаючи на охорону; що жебраки повсюди в Україні, де б він не був – це колишні втікачі з колгоспів [7, с. 319, 322, 295–296].

Навесні 1933 р., коли розтанув сніг, Ф. Біл разом з «російсько-американським товаришем» з ХТЗ поїхав до колгоспу недалеко від Чугуєва. Село було мертве. Вони побачили тут лише одну опухлу жінку. Бачили мертвих на вулицях та в хатах, уже розкладені трупи й недавні. Вразили їх два написи на дверях двох хат. Перший: «Благослови Господь тих, хто входить до хати, щоб вони ніколи не страждали так, як ми». Другий напис на дверях іншої хати, де було двоє померлих старшого віку: «Мій син. Ми не могли чекати. Буде Господь з тобою». Як пояснює Ф. Біл, старші люди, вочевидь, не дочекались посылки з їжею від сина [7, с. 305–307].

Важливе спостереження стосується нав'язливої ідеї «фашизму» як зброї СРСР проти інформації про голод. Так, у розпал голоду, на питання іноземних робітників під час агітлекції на ХТЗ про людей, що гинуть з голоду, пропагандист Сміт (представник американської комуністичної партії) почав кричати, що це вигадка «фашистів» [7, с. 323]. Також вразила Ф. Біла заборона ДПУшника йому, як активісту, організувати гуртки іноземців на ХТЗ, аргументуючи це тим, що вони можуть мати «фашистські» погляди [7, с. 283]. Більше того, іноземний свідок голоду висунув ідею, що це СРСР винний у приході Гітлера до влади. На його думку, німецькі робітники, які мали зв'язки з СРСР, на собі відчували принади советського злиденного життя. Це призвело до їхнього розчарування в комунізмі і наданню підтримки націонал-соціалістам саме як противазі сталінському більшовизму [7, с. 286].

К. Веллс, британський мандрівник і письменник, прямує влітку 1932 р. з Ленінграда до гори Арарат у Туреччині, проїхав Україною потягом і виходив з нього лише на зупинках. Він мав змогу побіжно ознайомитися з теренами, де уже лютував голод (ще навіть не Голодомор), але залишив яскраві свідчення, по суті, подорожні нотатки під доволі промовистою назвою: «Безлад: Оповідь з журналу подорожі від Ленінграда до гори Арарат у пошуках Ноева ковчега» [12].

У передмові він промовисто висловив свої відчуття від подорожі: «Ніколи не міг уявити собі, що люди можуть опуститися до рівня, до якого їх довів комунізм на землі Великого Експерименту». Загалом і цей наратив переконливо (і вкотре) засвідчує, що західні спеціалісти чудово розуміли, що відбувається в тій країні, яку вони відвідували або в якій проживали: «Якщо є місце на землі, де такі умови [для життя] відсутні, то це Україна та Північний Кавказ. [...] постійний дискомфорт і голод поступово стали частиною гри» [12, с. 132]; «маси робітників, доведених до відчаю голодом і бідністю, утворюють мандрівні орди, які шукають якесь невідоме місце, що може задовільнити першочергові життєві потреби. [...] Запровадження паспорта, призначеного, окрім його використання для політичного терору, для утримання робітників на полях і на фабриках, може досягти успіху лише за допомогою грубої сили, підкріпленої безжалюгідним застосуванням голоду як зброї. Існує унікальний у російській історії дефіцит їжі і жахливі його наслідки. Заслання та розстріли, іноді цілих сіл чи колективів, не можуть дати насіння кукурудзи [...]» [12, с. 259].

В одному з розділів під назвою «Ліквідуючи куркулів» знаходимо яскраві замальовки: «Чим глибше ми занурювалися в Україну, яку називали зернохочищем Росії, тим менше їжі можна було знайти і тим більше ознак голоду можна було побачити всюди. Годинами ми їхали країною, що нагадувала Північну Дакоту або Саскачеван, за винятком того, що вона вся, наскільки могло бачити око, була вкрита бур'янами» [12, с. 113–114].

Будинки селян були порожніми, без дахів, із зруйнованими парканами, возами без коліс, реманент був хаотично розкиданий, а селяни, що виглядали жахливо бідно, з ногами, обмотаними ганчір'ям замість взуття, байдуже дивилися на поїзд, що рухається, не відповідаючи пасажирам, що привітно махали їм руками. Причини трагедії мандрівник вбачає в насильницькій колективізації і винищенні заможного селянства: «Мало хто знав із нас, яку трагедію переживали ці люди в результаті колективізації їхніх господарств і ліквідації куркулів. Раз чи двічі на день ми проїздили повз товарний потяг (він пропускав нас), що віз куркулів до Сибіру, де вони будуть винищені самою природою або кулями наглядців у “трудових таборах”». Так він описував побачених в липні 1932 р. дітей: «З вікон вагонів ми бачили дітей, що їли траву. Вигляд маленьких дітей з розпухлими від голоду животами не є чимось незвичайним в Африці, але тут вперше мені довелося бачити білих дітей в такому стані» [12, с. 286].

Зневажливо полемізуючи з В. Дюранті, який намагається вживати евфемізми, аби завуалювати реальну картину і фактично заперечити голод, К. Веллс зазначає: «Волтер Дюранті ненавидить використовувати просте слово «голод» або звичне слово «голодування»; він не зміг пояснити, чому Кремль (тобто Сталін і Комуністична партія) живуть, як бійцівські півні, в той час, як мільйони беззахисних не лише вмирають, але вже фактично померли від того, що він називає недоїданням» [12, с. 287].

За редакцією німецького інженера А. Лаубенгаймера в 1933 р. побачила світ збірка свідчень «Радянський Союз на межі!» [10]. Загалом видання містить оповіді 17-ти очевидців трагедії. Друге видання 1937 р. мало не менш промовисту й пряму назву «І ви правильно бачите Совети: звіти німецьких та іноземних фахівців з Радянського Союзу» [11]. Книга не просто промовляє, вона буквально волає про трагедію голоду. На титулі читаємо: «Хто ще сумнівається в істині, має подивитись виставку «Голодні листи з радянської Росії» на Belleallianceplatz ба (Берлін)».

У виданні знаходимо унікальні свідчення: в 1932 р. через недолуге господарювання в Україні загинуло від голоду 50% поголів'я коней, що стало однією з причин катастрофи [10, с. 19]. В Уманському районі, зокрема за свідченням достовірного джерела, «одна корова припадала на 23 господарства!» [10, с. 20]. У книзі наведене фото кількох зразків хліба з голодуючих регіонів Криму та Поволжя, зробленого з подрібненої соломи, полови і насіння бур'янів (літо 1933 р.) [10, с. 30].

Також цитуються листи з України, колись однієї з найродючіших земель Європи: «Тисячі померли від голоду, багато хат порожні [...], голод і смерть у колгоспах. Ви чуєте це звідусіль: людей їдять [...]» (квітень 1933 р.) [10, с. 51]. Інший приклад – свідчення лікаря, який нещодавно одружився на дружині фермера; він був напівголодним і опухлим (з голоду!). «Дружина йому сказала, що мертву дитину не могла поховати, вони так зголодніли, що зварили її і з'їли» (травень 1933 р.) [10, с. 52].

Одна із оповідей інженера Г. Кістлера вражає яскравими й влучними деталями трагедії: «Ох, як жахливо тут виглядало! Села повністю вимерли. «Ні собаки, ні kota не було видно?» – здивовано запитав я кучера. Він мене просвітив: «Люди вмирають з голоду, цілі покоління вимерли, голодували або були вигнані в Сибір». Я увійшов у глиняну хату. Нудна кімната без жодного предмета меблів. У куті на ганчір'ї, соломи вже немає, лежить істота. Це не може бути людина. Божевілля говорить з очей. Змарнілий скелет гризе гнилий цукровий буряк. Людина не має сили у своїх руках, немає сили піднятися. Жахливе, жахливе видовище. Всі родичі заслані або заарештовані. В іншій садибі – житловий будинок із солом'яним дахом, який покритий лише наполовину. Тут ми знайшли голодного чоловічка, подертого і в лахмітті. Цей жертвує своїм дахом над головою, щоб дати своєму голодному коню соломи. Величезні поля лежали під паром і не оброблені» [11, с. 351].

Осібнo стоїть праця Е. Амменде – громадського діяча, публіциста, захисника прав етнічних меншин. Він не перебував у Україні під час голоду, однак у своїй праці «Чи повинна голодувати Росія?» (1935) (англомовний переклад мав назву «Human Life in Russia»/ «Життя людини в Росії», 1936, 1984) наводив дані, отримані з різних джерел і від очевидців, про Голодомор. Праця дипломата базувалася на даних советської преси, повідомленнях від надійних свідків, іноземних експертів, які роками працювали в СРСР, біженців різних національностей, які змогли втекти за кордон. Автор використав і листи від жертв голоду, які мешкали в різних частинах Росії та повідомлення іноземних журналістів, наголосивши, що він торкається подій останніх кількох років, про які не писали. На жаль, у книзі відсутні посилання на джерела, що унеможливило їх ідентифікацію. Наприклад, так він описував біженців через кордон з голодної України: «...границя щільно замкнена і сильно бережена густо розставленими російськими військовими частинами, все-таки передістаються сюди голодом гнані людські жертви. Головно здовж водних границь Дністра і Збруча стали ті втечі трохи не щоденним явищем» [2, с. 1].

Схожим виданням є компіляція кардинала Т. Інніцера. Цей австрійський політичний та релігійний діяч, теолог у 1933 р. створив Міжнародний комітет допомоги голодуючим в Україні і видав брошуру «Голод. Автентичні документи про масові смерті в Радянському Союзі» [9]. Брошура містить низку матеріалів, присвячених голодовій катастрофі 1932–1933 рр. у

большевицькій Росії, передусім на Поволжі, Північному Кавказі, в Україні і на Кубані. Серед них привертає увагу реакція советського посланника в Австрії, який назвав «брехнею» оприлюднені Т. Інніцером відомості про голод [9, с. 24]; констатацію факту задокументованих канібалізму і дітовбивства [9, с. 26], згадка про «Потьмкіаду», влаштовану для Ерріо [9, с. 27-29].

Автор наводить важливе свідчення австрійського журналіста Ніколауса Басехеса, кореспондента «Neue Freie Presse» про неймовірні масштаби жертв голоду: «Кампанія колективізації [в СРСР] коштувала принаймні стільки ж людських жертв, скільки велика війна» [9, с. 22–32]. Окремо слід сказати про звіт д-ра Отто Шиллера, аграрного експерта, багаторічного члена німецької місії в Москві про голод на Північному Кавказі [9, с. 32–33] та звіт журналіста Малкольма Магтеріджа, який «до в'їзду в Росію був переконаним шанувальником СРСР», але кардинально змінив своє ставлення до країни, коли побачив на власні очі «жахливі умови життя в Україні», на споконвіку найбагатших і найродючіших землях [9, с. 33–34]. Далі в протоколах професора Аухагена, відомого агронома, директора Інституту Східної Європи у Вроцлаві [9, с. 34–35], наводяться такі відомості: «Про жахливі випадки канібалізму. В Києві за канібалізм ув'язнено 150 осіб. У [Київській області] жінка вбила трьох своїх дітей, щоб їх з'їсти, в Кривому Розі затримали жінку, яка вбила свого чоловіка з тієї ж причини»; «У Бердянську, колись одному з найбагатших місць Таврійської губернії, щодня від голоду помирає 10 людей: усі вони селяни; окремі селища цієї губернії майже повністю безлюдні. У двох селах неподалік «Дніпробуду» голодною смертю загинуло 4 тисячі людей» [9, с. 35].

До брошури увійшли також звіт П'єра Берланда, московського кореспондента паризької газети «Le Temps» [9, с. 35–37]; офіційні советські повідомлення, що різко контрастують з наведеними свідченнями [9, с. 37–39]. У Додатках уміщено низку свідчень про голод 1932–1933 рр. на Поволжі [9, с. 50–55] і так звані «голодні листи» (16 листів 1933 р. з різних голодуючих регіонів, у тому числі два «з України» і «з Мелітопольського району», решта – з Кубані, Поволжя, Північного Кавказу тощо [9, с. 55–64].

Отже, наведені фрагменти свідчень демонструють описи голоду, побаченого стороннім спостерігачам на вулицях українських сіл та міст і згодом оприлюднених. Їхній наратив частково відрізняється від усної історії, записаної від селян як безпосередніх і таргетованих очевидців голоду. Тут не йдеться про безпосередні причини голоду (обшуки, конфіскація продуктів, перепони для здобування їжі). Натомість подано як безпосередні описи довколишньої дійсності (канібалізм і трупоїдство, смертність, поховання, опустілі хати, юрби голодних на вулицях, контроль ДПУ, зовнішній вигляд голодуючих, світлини хліба з голодуючих регіонів), так і цінний аналіз щодо функціонування економіки та її ролі у голоді; «розчарування Кремля» як причину голоду; придушення будь-якого інакомислення, опозиційних голосів і преси; заборони на згадку про голод і маніпуляції громадською думкою. Така фіксація подій довколишньої дійсності, збережена іноземними свідками голоду, укладається у наратив про голод, який містять усноісторичні джерела і джерела особового походження.

Конфлікт інтересів

Авторка заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, авторка повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 8160 укр. Оригінальні фото 1932–1933 рр. з Харкова, Україна.
2. Амменде Е. Голод на Україні. *Діло*. 1933. 28 лип. (Ч. 195). С. 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/192/19702/>
3. Боряк Т. Усна історія у джерельній базі студій Голодомору: історія формування та інформаційний потенціал корпусу свідчень / Відп. ред. О. Даниленко. Запорізький національний університет; Вільнюський університет. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. 632 с.
4. Марочко В. Австрійський інженер А. Вінербергер – фотограф Голодомору. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні

- Голодомору-геноциду» (Київ, 19 листоп. 2020 р.). Київ, 2021. С. 99–102. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016912>
5. Ammende Ewald. Human Life in Russia / introd. by The Rt. Hon. Lord Dickinson, K.B.E., P.C. ; Hist. introd. by Dr. James E. Mace Harvard University. Cleveland, 1984. 319 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ammende-e-mace-j-human-life-in-russia/>
6. Ammende E. Muss Russland Hungern? Menschen- Und V.Irerschicrsale In Der Sowjetunion. Wien, 1935. 405 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014721>
7. Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York, Hillman-Curl, 1937. 352 p. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000956442>
8. Hart auf hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnamen der Verfassers A.Wienerberger. Zalzburg; Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. 246 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vinerberher_Aleksandr/Hart_auf_hart_15_Jahre_Ingenieur_in_Sowjetrusslandein_Tatsachenbericht_Mit_Original-Leicaaufnahmen/
9. Innitzer Theodor. Hungersnot. Autentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien: Buchdruckerei Karl Stolik, [1933]. 64 S., karte. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007853>
10. Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! Berlin-Halensee: Verlag Volkswirtschaftsdienst, 1933. 84 S.
11. Laubenheimer A. Und du siehst die Sowjets richtig: Berichte von deutschen und ausländischen «Spezialisten» aus der Sowjet-Union. 2., erweiterte Aufl. Berlin: Nibelungen-Verlag, 1936. 400 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014775>
12. Wells Carveth. Kapoot: The Narrative of a Journey From Leningrad to Mount Arrat in Search of Noah's Ark. New York, 1933. 294 p.

T. H. BORIAK,

candidate of historical sciences, associate professor;

researcher, history faculty, Vilnius University (Lithuania)

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

7 University st., Vilnius, 01513, Lithuania

MEMOIRS OF A TRAVELLER AND FOREIGN SPECIALISTS AS THE SOURCES OF PERSONAL ORIGIN ABOUT HOLODOMOR: INFORMATION POTENTIAL

The purpose of the article. To illustrate comprehension of Holodomor y foreign specialists who were in Ukraine during the famine and thus to introduce their testimonies into scientific information space.

The research methodology. Methods of analysis and synthesis, content-analysis, bibliography heuristics and problem-thematic.

The scientific novelty. The author systematizes testimonies about the famine left by foreigners. This allows correlate their experience and evaluation with the sources of personal origin and contemporary evaluation by historiography. Also foreign sources of personal origin are introduced in scientific information space.

Conclusions. Given testimonies contain descriptions of the consequences of starvation visible to outsiders (cannibalism and corpse-eating, mortality, burial, emptied huts, crowds of hungry on the streets, DPU control, appearance of starving, photos of bread from starving regions). Of extreme importance is analysis provided by foreigners with high education regarding political reasons of Holodomor, politics on disinformation and militarization of society – of general artificial nature of the famine.

Key words: *Holodomor, sources of personal origin, source studies, foreign specialists, soviet totalitarianism of 1930s, Holodomor denial, burial, genocide.*

References

1. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. 8160 ukr. Oryhinalni foto 1932–1933 rr. z Kharkova, Ukraina. (in Ukrainian).
2. Ammende E. Holod na Ukraini. Dilo. 1933. 28 lyp. (Ch. 195). S. 1. URL: <https://libraria.ua/numbers/192/19702/> (in Ukrainian).
3. Boriak T. Usna istoriia u dzherelnii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiinyi potentsial korpusu svidchen / Vidp. red. O. Danylenko. Zaporizkyi natsionalnyi universytet; Vilniuskyi universytet. Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», 2024. 632 s. (in Ukrainian).
4. Marochko V. Avstriyskyi inzhener A. Vinerberher – fotohraf Holodomoru. Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Mizhdystsyplinarni pidkhody u doslidzhenni Holodomoru-henotsydu» (Kyiv, 19 lystop. 2020 r.). Kyiv, 2021. S. 99–102. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0016912> (in Ukrainian).
5. Ammende Ewald. Human Life in Russia / introd. by The Rt. Hon. Lord Dickinson, K.B.E., P.C. ; Hist. introd. by Dr. James E. Mace Harvard University. Cleveland, 1984. 319 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/ammende-e-mace-j-human-life-in-russia/> (in English).
6. Ammende E. Muss Russland Hungern? Menschen- Und V.Irerschicrsale In Der Sowjetunion. Wien, 1935. 405 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014721>
7. Beal Fred Erwin. Proletarian Journey: New England, Gastonia, Moscow. New York, Hillman-Curl, 1937. 352 p. URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/000956442> (in German).
8. Hart auf hart. 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrußland. Ein Tatsachbericht. Mit 52 Original Leicaausnahmen der Verfassers A.Wienerberger. Zalzburg; Leipzig: Verlag Anton Pustet, 1939. 246 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vinerberher_Aleksandr/Hart_auf_hart_15_Jahre_Ingenieur_in_Sowjetrusslandein_Tatsachenbericht_Mit_Original-Leicaaufnahmen/ (in German).
9. Innitzer Theodor. Hungersnot. Autentische Dokumente uber das Massensterben in der Sowjetunion. Wien: Buchdruckerei Karl Stolik, [1933]. 64 S., karte. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007853> (in German).
10. Laubenheimer Alfred. Die Sowjetunion am Abgrund! Berlin-Halensee: Verlag Volkswirtschaftsdienst, 1933. 84 S. (in German).
11. Laubenheimer A. Und du siehst die Sowjets richtig: Berichte von deutschen und ausländischen "Spezialisten" aus der Sowjet-Union. 2., erweiterte Aufl. Berlin: Nibelungen-Verlag, 1936. 400 S. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014775> (in German).
12. Wells Carveth. Kapoot: The Narrative of a Journey From Leningrad to Mount Arrat in Search of Noah's Ark. New York, 1933. 294 p. (in English).

Текст надійшов до редакції 02.02.2024. / The text was received by the editors 02.02.2024.

Текст затверджено до друку 16.02.2024. / The text is recommended for printing 16.02.2024.